

Research Prerequisites for the Success of the Social Experiment D. A. Stolypin

UDC: 94:316.255.001.8(092)(477.64+470)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172378>**Primak Oleg**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0003-0896-1431>, olegprimak75@gmail.com**Priymak Yulia**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-8575-9045>, priimakulyia@gmail.com*Zaporizhzhya National University (Zaporizhzhya, Ukraine)*

Abstract

The relevance of the publication lies in its compliance with the development trends of modern historical science, among which the bringing to the fore of unique, forgotten figures has an important place. One of it can be considered the southern Ukrainian landowner, zemstvo and public figure, amateur sociologist, student of Ogust Cont D. A. Stolypin (1818-1893). He tried to support his ideas about the possibility of solving the agrarian question by the means of contemporary sociological science with the results of a social experiment that was conducted during 1874-93 in the village of Mordvinivka.

The purpose of the publication is a comprehensive description of the research prerequisites of the social experiment of D. A. Stolypin

The results. It is outlined that the purpose of the experiment was to prove the idea of the advantages of the farm form of management over the community one. Its dynamics were determined by the pace of creation of farms on landlord lands, the right to rent with subsequent redemption, which local peasants received. It was determined that the success of the experiment of D. A. Stolypin depended on two groups of prerequisites – economic and research. The article focuses on comprehensive coverage of the latter complex.

Conclusions. It is proved that the essence of the research prerequisites for the success of the social experiment in Mordvinivka consisted in the accumulation of D. A. Stolypin at the previous stage of his life had the necessary theoretical knowledge, financial and social capital, and the desire to allocate the necessary land plot for research. It was revealed that D. A. Stolypin's predecessors, whose unsuccessful experience led to the search for their own synthetic model of land management.

Keywords: sociologist, social experiment, landowner, hamlet, peasantry, historical sociology, South of Ukraine

Дослідницькі передумови успішності соціального експерименту Д. А. Столипіна

Приймак Олег, Приймак Юлія*Запорізький національний університет (Запоріжжя, Україна)*

Анотація

Актуальність публікації полягає у відповідності її тенденціям розвитку сучасної історичної науки, серед яких виведенню на перший план непересічних, забутих постатей належить важливе місце. Однією з таких можна вважати південноукраїнського поміщика, земського і громадського діяча, соціолога-аматора, учня Огюста Конта Д. А. Столипіна (1818-1893). Свої ідеї щодо можливості вирішення аграрного питання засобами тогочасної соціологічної науки він намагався підкріпити результатами соціального експерименту, що був проведений протягом 1874-93 рр. в с. Мордвинівці.

Мета публікації полягає у всебічній характеристиці дослідницьких передумов соціального експерименту Д. А. Столипіна.

Результати. Окреслено, що метою експерименту виступало доведення ідеї про переваги хутірської форми господарювання над общинною. Динаміка його визначалася темпом створення на поміщицьких землях хуторів, право оренди з подальшим викупом на які отримували місцеві селяни. Визначено, що успішність досліду Д. А. Столипіна залежала від двох груп передумов – господарських та дослідницьких. В статті сконцентровано увагу на всебічному висвітленні комплексу останніх. Підкреслено, що аналіз їх є невід'ємною складовою розкриття теми громадської та науково-пошукової діяльності досліджуваної історичної постаті, а результати його дозволять розкрити ще одну сторінку історії Півдня України.

Висновки. Доведено, що сутність дослідницьких передумов успішності соціального експерименту в с. Мордвинівці полягала у накопиченні Д. А. Столипіним на попередньому етапі життя необхідних теоретичних знань, фінансового та соціального капіталу, бажання виділити під дослід необхідної земельної ділянки. Виявлено, що у Д. А. Столипіна були попередники, невдалий досвід яких став причиною пошуку власної синтезної моделі ділянкового господарства.

Ключові слова: соціолог, соціальний експеримент, поміщик, хутір, селянство, історична соціологія, Південь України

Вступ.

Останнім часом в системі історичних наук все більшої ваги набувають дослідження, предмет яких знаходиться на межі біографістики, соціальної та аграрної історії. Виведення на перший план у змісті останніх непересічних історичних постатей, які були забуті, маловідомі є цілком закономірним, логічним та актуальним. Однією з таких постатей можна вважати учня Огюста Конта, соціолога-експериментатора, земського і громадського діяча, південноукраїнського поміщика Дмитра Аркадійовича Столипіна (1818-1893). Свої ідеї щодо можливості вирішення аграрного питання засобами тогочасної соціологічної науки він намагався підкріпити результатами соціального експерименту, що був проведений протягом 1874-93 рр. в с. Мордвинівці Бердянського повіту Таврійської губернії.

Доведення, в руслі пошуку нової соціальної опори на селі, переваги індивідуального селянського господарювання над общинним виступало метою експерименту. Зміст його полягав у створенні на поміщицьких землях хуторів, право оренди з подальшим викупом на які отримували місцеві селяни. Успішність дослідів Д. А. Столипіна залежала від двох груп передумов – господарських та дослідницьких. Аналіз їх є не лише невід'ємною складовою розкриття теми громадської та науково-пошукової діяльності Дмитра Аркадійовича; результати його дозволять розкрити ще одну сторінку соціальної та аграрної історії Півдня України.

Мета публікації полягає у всебічній характеристиці дослідницьких передумов соціального експерименту Д. А. Столипіна.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Комплекс праць, в яких міститься пряма або опосередкована інформація про соціальні експерименти Д. А. Столипіна є нечисельним. Першу групу його складають дослідження з аграрної історії Н. А. Ковальової (Ковальова, 2016), Н. Р. Темірової (Темірова, 2003), О. М. Краснікової та М. А. Якименка (Якименко, 2020) та інших, на сторінках яких розкриті загальні питання стану дворянського та селянського господарства Півдня України у II пол. XIX ст. До другої відносяться праці І. А. Голосенка, А. І. Карагодіна (Карагодін, 1998, с. 171) та авторів цієї статті (Приймак, 2019), які містять інформацію про етапи життя, соціологічні погляди, хід соціального експерименту Д. А. Столипіна. Відсутність в історичній літературі робіт присвячених аналізу дослідницьких передумов успішності соціального експерименту в с. Мордвинівці лише підсилює актуальність цієї публікації.

Ключ до розуміння сутності предмета публікації знаходиться у площині методології постмодерну. Досягнення мети стало можливим завдяки використанню принципів об'єктивності, багатофакторності, історизму, а також історико-генетичного, проблемно-хронологічного, історико-

біографічного, ретроспективного, просопографічного методів та контент-аналізу.

Результати дослідження.

У II пол. XIX ст. на території підросійської України стала чітко помітною тенденція господарського занепаду дворянських маєтностей. Після скасування кріпацтва переважна більшість дрібно- та середньопомісних дворян у південному її регіоні була не в змозі пристосувати своє господарство до нових економічних умов, але не бажала втрачати прибутки. Маючи консервативний світогляд вона, у досліджуваній період, сприймала родові маєтки радше як територію володарювання, ніж як господарсько-виробничу одиницю. Часто дворяни розв'язували питання нестачі обігових коштів й отримували можливість задоволення бажань комфортного життя здаючи землі в оренду місцевим селянам та колоністам (Темірова, 2003, с. 224). Фактично, передвоюючись у рантє, вони передавали функції керування помістями управителям, зв'язки з якими, як правило, здійснювались лише через листування (Ковальова, 2016, с. 253).

Проявом зубожіння та занепаду дворянських маєтностей виступала тенденція зменшення площ їх земельної власності. Протягом 1861-1905 рр. південноукраїнське дворянство втратило близько 3/5 свого землеволодіння. В роки проведення Д. А. Столипіним соціального експерименту Бердянський повіт взагалі можна було вважати селянським, бо у власності колишніх колоністів і селянства перебувало в той час 92% придатних для ведення сільського господарства земель. Частка усіх шести дворянських помість на його території була з самого початку невеликою і скоротилася на кінець XIX ст. до 1,2% від загальної площі земель сільськогосподарського призначення (Приймак, 2012, с. 116).

Обезземелення та занепад багатьох дворянських господарств отримали у тогочасній полемічній літературі й пресі назву «оскудіння». Нестача отриманих від маєтностей коштів спонукала дворян шукати інших джерел прибутку. Такими часто ставали державна чи земська служба, приватне підприємництво тощо (Якименко, 2020, с. 184). Південь України, в цьому контексті, не був виключенням. Протягом досліджуваного періоду в регіоні навіть зустрічались приклади розорення та пауперизації дворян.

Майнові та соціальні втрати стали причинами занепокоєння помісних дворян Півдня України, які з сер. XIX ст. постійно намагались повернути до своїх проблем увагу держави. При цьому, одна частина поміщицтва виступала з вимогами консервативного характеру. Сутність останніх була викладена у закликах про встановлення юридичних норм недоторканості дворянських земель, про визнання їх заповідними і єдиноспадковими маєтками, про

вилучення дворянського землеволодіння із сфери капіталістичних відносин (Якименко, 2020, с. 96). Але друга частина – ліберально налаштоване дворянство – спрямовувало пошук виходу з проблеми в бік модернізації та підвищення капіталізації помість. Вони належали до тієї когорти передвісників Столипінської реформи, яких Дж. Мейсі назвав особистостями часів «революції в свідомості, або ідеологічної революції, пов'язаної з відмовою від тих стосунків і курсу політики, які сприяли як виникненню проблеми, так і ухваленню нового радикального рішення» (Мейсі, 1993, с. 24). Окремі представники останнього вдалися до соціальних експериментів. Мета яких полягала у підвищенні рентабельності власних земель шляхом створення на них компактних орендних ділянкових господарств, бути користувачами яких запрошувались місцеві селяни. Напередодні експерименту в с. Мордвинівці Дмитро Аркадійович зібрав та систематизував інформацію від тих з них, що входили до складу Московського Імператорського товариства сільського господарства (Столыпін, 1874, с. 6).

Відтак, у 1874 р. у розпорядженні Д. А. Столипіна знаходилися відомості отримані від першопрохідців розв'язання питання створення орендних хуторів на поміщицьких землях Північного Приазов'я – відставного інженер-майора В. І. Вассала та дворянина Ганта. При цьому підкреслимо, що перерахованих трьох дворян цілком можна назвати сусідами, бо від с. Мордвинівки до розташованого поблизу м. Мелітополя помістя Ганта пролягало близько 20 верст, а відстань до маєтку В. І. Вассала під Ногайськом (зараз м. Приморськ) – близько 70 верст. Можна навіть припустити, що Дмитро Аркадійович знав про їх соціальні досліди ще до того, як розіслав тематичні анкети з бюро Імператорського товариства сільського господарства.

Ділянкові господарства за системами «мар'яж» та «квадрат-хутори» були засновані його попередниками на власних землях ще на початку 1870-х рр. Але ті заходи були невдалими, причина чого полягала у небажанні В. І. Вассала та Ганта адаптувати іноземний досвід хуторського розселення до місцевих умов господарювання. До того ж, у якості орендарів ці поміщики обрали представників тих прошарків сільського населення, які не мали прямої раціональної мотивації до досягнення мети експериментів. Так, наприклад, Гант віддав в оренду землі незаможним селянам, рівень забезпечення яких худобою та реманентом не дозволяв навіть якісно обробити землю. Він не визначив за потрібне попереднє зведення хуторських будівель та не звернув уваги на питання обов'язковості підтримки складної системи сівозміну й агрокультури орендарями (Столыпін, 1876, с. 6-9).

В свою чергу відставний інженер-майор В. І. Вассал здав в оренду ділянки місцевим німцям-

колоністам. Але, угода була розірвана тому, що німці сприйняли орендовані ділянки лише як допоміжні. У тексті листа-анкети Володимира Івановича, в цьому руслі, знаходимо наступні рядки: «...запровадження абсолютно раціонального господарювання у нас буде викликати значні складнощі доки: 1) право власності та обов'язковості виконання угод не будуть більш досконалішими; 2) доки не буде змінена існуюча паспортна система.» (Столыпін, 1876, с. 12).

Втім, на нашу думку, перелік перерахованих попередниками Д. А. Столипіна причин невдач їх соціальних експериментів можна дещо розширити. З одного боку, В. І. Вассал і Гант не у повній мірі усвідомлювали факт неможливості хронологічного обмеження тих впливів, що використовувалися під час експерименту або стримували його реалізацію. Тобто, не завжди враховувалася така риса селянина – об'єкту дослідницького впливу, як наявність у нього соціальної пам'яті та здатність акумулювати дію причинно-наслідкових факторів за тривалий відтинок часу. З іншого, проведення соціальних експериментів щодо створення орендних хуторів на поміщицьких землях було не лише викликом часу, а й соціальним замовленням. Внаслідок такого стану речей дослідники, переслідуючи власну, не селянську, обумовлену станом приналежністю мету, ставилися до сільського населення з певною зверхністю, не завжди поширюючи на останніх норми права та моралі того часу. Крім того, соціальні експерименти торкалися інтересів окремих селян чи колоністів, як особистостей, й повинні були встановити перед дослідниками проблему морально-етичного характеру, але відчуття власної відповідальності перед суб'єктами дослідного впливу не завжди мало місце у створюваному комунікативному просторі (Приймак, 2019, с. 78). Тобто, невдалий досвід попередників спонукав Д. А. Столипіна до пошуку третього шляху.

Під час аналізу та систематизації отриманої від місцевих дворян інформації у свідомості Д. А. Столипіна поступово почав складатися власний образ орендного хутора. Після детального аналізу технології, результатів та наслідків впровадження В. І. Вассалом та Гантом французької системи «мар'яж» та німецької системи «квадрат-хуторів» дослідник прийшов до висновку про необхідність адаптації іноземного досвіду ділянкового господарювання до місцевих умов. Він також визначив за доцільне не продовження апробації доробку попередників, а створення ділянок у відповідності до третього розповсюдженого в Європі варіанту, авторами якого були А. Теср та І. Г. фон Тюнен. Особливість методу зведення споруд при хуторі в третьому варіанті суттєво відрізнялася від попередніх. Якщо Гант реалізував ідею «пелюсткового» розташування земельних ділянок з можливими чотирма садибами в центрі, а Вассал розташовував будівлі посередині відведеної

площини, то Д.А. Столипін взяв за взірець парне, двосадибне, розташування хуторів з оточуючим земельним фондом (Столыпін, 1877, с. 48).

Не дивлячись на існуючий іноземний досвід впровадження ділянкової системи за принципами А. Теєра та І. Г. фон Тюнена, Дмитро Аркадійович протягом довгого часу формулював головні засади господарювання на хуторі. Перш за все увагу його привернули питання оптимального розміру орендної ділянки землі, форми розміщення ріллі, косовиць і пасовищ, типу житла для господаря, форми споруд для худоби та інвентарю, місця для колодязя, саду та городу.

Вочевидь, на весну 1874 р. образ майбутніх ділянкових орендних господарств на своїх землях був у свідомості Дмитра Аркадійовича вже сформованим, бо далі він, фактично, виїхав на пошук природно-соціального, а не штучного зразка для свого дослід. Спираючись на контівську триаду «спостереження – опис – експеримент» Д. А. Столипін відвідав декілька давніх казенних та менонітських хуторських господарств, що розташовувались поблизу середньої течії р. Молочної. Хутори на казенних землях здавалися в оренду місцевим, головним чином, колишнім державним селянам. Господарство в них мало не лише землеробську, а й тваринницьку спеціалізацію. Розмір їх коливався від 120 до 240 десятин. Найбільш відомими в окрузі були хуторяни Калмикови, які заснували господарства ще у 1859 році й займалися виключно скотарством. П'ять інших хуторян вели змішаний тип господарювання (Столыпін, 1892, с. 12).

До зведеного на орендних казенних землях братами Калмиковими хутора він поставився схвально, але у якості зразка одразу відкинув – земельна ділянка була зовеликою і мала площу у декілька сотень десятин, використовувалася під товарне вівчарство, яке, як галузь, в регіоні поступово приходило в занепад. Натомість, аналіз менонітських господарств дозволив виявити та визнати життєздатними принципи зорієнтованості на товарне землеробство, багатопільний сівозмін, присадибне садівництво та городництво (Столыпін, 1876, с. 24). (Вірогідно, Д. А. Столипін відвідав одне з чотирьох колоністських поселень – Орлов, Тіге, Блюменорт, Розенорт – на території яких нині розташоване с. Орлове Світлодолинської сільської ради Мелітопольського району – авт.). Саме вони, разом із розміром орної ділянки землі у менонітської родини лягли в основу при заснуванні Д. А. Столипіним орендних хуторів поблизу с. Мордвинівки.

При цьому слід звернути увагу, що на відміну від В. І. Вассала та Ганта, Дмитро Аркадійович не був обмеженим в обсягах фінансових коштів, потрібних для зведення хутірських будівель, володів надлишком землі, яка могла б бути відведена для заснування ділянкових господарств. Лише на складання проєкту типової угоди з майбутніми орендарями хуторів

він витратив 500 крб., а на реалізацію її у вигляді 22 ділянкових господарств – близько 246 тис. крб. (прийнята до уваги тогочасна вартість 1200 дес. власної землі та кошти витрачені на побудову хуторів – підрахунки авторів). До того ж, дослідник на попередньому етапі життя отримав гідну освіту й, що не менш важливо, належав до привілейованого пануючого стану суспільства. Підхід до справи зведення хуторів, навіть на підготовчому етапі, відзначався не делітанством, а науковим прагматизмом та практичністю (Pryimak, 2021, с. 97).

Висновки.

Тенденції занепаду дрібно- і середньо помісного дворянського господарства та общинного устрою, відсталість агрономії та сільськогосподарських технологій стали причинами реалізації Д. А. Столипіним соціального експерименту в с. Мордвинівці. Особисто для автора він виступав наочним прикладом можливості розв'язання аграрного питання за допомогою досягнень тогочасної соціологічної науки. Напередодні експерименту склався комплекс дослідницьких передумов, які забезпечили його успішність. Вони мали як особистісний, так і становий характер. По-перше, Дмитро Аркадійович був вмотивований на отримання позитивних результатів соціального експерименту. Ще працюючи у повітовому земстві він накопичив та систематизував інформацію про кризові явища у сільському господарстві Північного Приазов'я. Займаючись самоосвітою під час багаторічної закордонної подорожі він отримав необхідні теоретичні знання про мікроекономічні засоби їх розв'язання. По-друге, невдалий досвід попередників із впровадження на поміщицьких землях систем «квадрат-хуторів» та «мар'яж» підштовхнув Д. А. Столипін до пошуку третього варіанту експериментального дрібнотоварного ділянкового господарства. По-третє, по поверненню додому Д. А. Столипін зміг виявити серед різноманіття прикладів хутірського розселення місцевих селян і колоністів той, на основі якого можна було синтезувати позитивний локальний і закордонний досвід ділянкового господарювання. По-четверте, експериментатор мав достатні земельні ресурси, фінансовий та соціальний капітал для того, щоб забезпечити матеріальну складову успішності дослід.

Публікація є складовою комплексного дослідження соціологічних поглядів та практик Д. А. Столипін. Перспективи подальшого пошуку знаходяться у площині аналізу господарських передумов ефективності соціального експерименту на Півдні України, залишків про нього у соціально-історичній пам'яті сучасного місцевого сільського населення. Не менш цікавим могло б стати й дослідження внеску Д. А. Столипін у розвиток методики соціологічного пізнання, інтенсифікації господарювання селянства.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Карагодін, А. І. (1998). *Історія Запорозького краю (1770-1917)*. Запоріжжя: «Стат».
- Ковальова, Н. А. (2016). *Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр.* Д.: ЛІРА.
- Мейси, Дж. (1993). Земельная реформа и политические перемены. Феномен Столыпина. *Вопросы истории*, 4, 23-34.
- Приймак, О. М. (2012). *Селянство Південної України: соціальна історія кінця XIX – початку XX століть*. Запоріжжя: Запорізький національний університет.
- Приймак, О. М., & Приймак, Ю. О. (2019). Корекція об'єкта соціальних експериментів Д. А. Столипіна. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 22(3), 77-84.
- Столыпин, Д. А. (1874). *Право на землю*. М.: Тип-я А. Гатцука.
- Столыпин, Д. А. (1876). *Два доклада в Комиссию Московского Императорского Общества сельского хозяйства по вопросу об устройстве крестьянских хуторов на владельческих землях*. М.: Типография В. Готье.
- Столыпин, Д. А. (1877). *Доклад №3 в Комиссию Московского Императорского Общества сельского хозяйства по вопросу о хуторах и современном состоянии крестьянского хозяйства*. М.: Типография А. Клейна.
- Столыпин, Д. А. (1892). *Об устройстве арендных хуторов на владельческих землях и крестьянском хозяйстве вообще*. М.: Тип-я М. Головина.
- Темірова, Н. Р. (2003). *Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція*. Донецьк: ДонНУ.
- Якименко, М. А., Макарець, С. В., & Краснікова, О. М. (2020). *Сільське господарство Лівобережної України в умовах аграрних реформ 1861–1917 років*. Полтава: ПП «Астра».
- Pryimak, O., & Pryimak, Yu. (2021). Dmytro Stolypin's social experiment repercussions in the agricultural reform of 1906 – 1917. *East European Historical Bulletin*, 19, 96-106. DOI: 10.24919/2519-058X.19.233837

REFERENCES

- Karagodin, A. I. (1998). *History of the Zaporozhye region (1770-1917)*. Zaporozhye: "Stat".
- Kovaleva, N. A. (2016). *Peasants, landowners and the state: conflicts of interests. "Agrarian Revolution" in Ukraine 1902–1922*. D.: LIRA.
- Macy, J. (1993). Land reform and political change. The Stolypin phenomenon. *Questions of History*, 4, 23-34.
- Priymak, O. M. (2012). *The peasantry of Southern Ukraine: social history of the late 19th and early 20th centuries*. Zaporizhzhia: Zaporizhzhia National University.
- Pryimak, O. M., & Pryimak, Y. O. (2019). Correction of the object of social experiments by D. A. Stolypin. *Grani*, 22(3), 77-84.
- Pryimak, O., & Pryimak, Yu. (2021). Dmytro Stolypin's social experiment repercussions in the agricultural reform of 1906 – 1917. *East European Historical Bulletin*, 19, 96-106. DOI: 10.24919/2519-058X.19.233837
- Stolypin, D. A. (1874). *Right to land*. M.: Type-I A. Gatsuka.
- Stolypin, D. A. (1876). *Two reports to the Commission of the Moscow Imperial Society of Agriculture on the issue of establishing peasant farms on proprietary lands*. M.: Printing house V. Gauthier.
- Stolypin, D. A. (1877). *Report No. 3 to the Commission of the Moscow Imperial Society of Agriculture on the issue of farmsteads and the current state of peasant farming*. M.: Printing house A Klein.
- Stolypin, D. A. (1892). *On the establishment of rental farms on privately owned lands and peasant farming in general*. M.: Type-I M. Golovina.
- Temirova, N. R. (2003). *Landlords of Ukraine in 1861-1917: socio-economic evolution*. Donetsk: DonNU.
- Yakymenko, M. A., Makarets, S. V., & Krasnikova, O. M. (2020). *Agriculture of the Left Bank of Ukraine in the conditions of agrarian reforms of 1861–1917*. Poltava: PP "Astraya".